

Norrbottens
kulturmiljöprogram
2010-2020

Länsstyrelsen
Norrbotten

Innehåll

Innehåll.....	1
Norrbottnens kulturmiljöprofil.....	2
Definitioner	2
Övergripande faktorer	2
Norrbottnens kulturmiljöprofil.....	3
Sambandet mellan övergripande faktorer och kulturmiljöprofil	3
Rubrikerna 1-10	4
1. Före skriften.....	4
2. Samiska kulturmiljöer med variation och mångfald	4
3. Jordbruk från kust till fjäll.....	5
4. Jakt, fiske och sjöfart i kust och skärgård	5
5. Kyrkliga kulturmiljöer	5
6. Centralmakten	6
7. Tidiga gruvor och bruk	7
8. 1900-talets storskaliga industrier	7
9. Skogsbruk.....	8
10. Naturvetenskaplig forskning och turism	8
Den regionala visionen för kulturmiljövården i Norrbotten.....	9
Regionala mål för kulturmiljövården i Norrbotten	9
Sju övergripande regionala mål	9
Utgångspunkter för urval av kulturhistoriskt värdefulla miljöer	12
Kriterier för kulturhistoriskt värdefull miljö	12
Hur är det tänkt att kulturmiljöprogrammet ska fungera?	14
Definitioner	16
Läsanvisningar till katalogen över utpekade kulturmiljöer.....	18
Utpekade kulturmiljöer i Älvsbyns kommun	19
Fällforsen.....	20
Jönsforsen	22
Laver	24
Manjärv	27
Storforsen.....	30
Älvsbyn	33

Norrbotens kulturmiljöprofil

Definitioner

Med *kulturarv* menas både de synliga spår som finns i miljön och immateriella uttryck som traditioner, idéer och värderingar som vi medvetet eller omedvetet övertar från tidigare generationer. Vad som betraktas som kulturarv förändras över tiden och är ett uttryck för samhällets skiftande värderingar. Varje tid bildar sig en egen uppfattning om kulturarvets innehåll och betydelse.

Med *kulturmiljö* menas den av människan påverkade miljön som vittnar om historiska och geografiska sammanhang. Kulturmiljön är en viktig del av kulturarvet då den synliggör vår historia. De synliga spåren kan vara alltifrån bebyggelse och fornlämningar till stora landskapsavsnitt, som byar och odlingslandskap, städer och tätorter, industrilandskap eller skogsområden.

Landskapet är den gemensamma livsmiljön för människor, växter och djur. Det är ett resultat av samspelet mellan människa och miljö över tusentals år. Historien kan läsas i landskapet genom de mer eller mindre synliga spåren av det förflutna som finns överallt omkring oss, såväl i det öppna odlingslandskapet som i skogen eller mitt i storstaden. Även i det vi kallar vildmark finns spåren. Tidsdjupet är en viktig dimension i landskapet som bidrar till att skapa mening och sammanhang och berätta varför det ser ut som det gör idag. Landskapet ändrar utseende i takt med att samhället förändras. Åkrar växer igen, gränser flyttas, platser byter namn, tätorter växer, nya vägar byggs och hus rivs för att ge plats för annat.

För att kunna läsa historien i landskapet måste vi ha kunskap om *vilka historiska processer* som påverkat landskapet.

Övergripande faktorer

Några övergripande faktorer har påverkat Norrbottens utveckling genom tiderna och medverkat till att ge länets kulturmiljöprofil dess särprägel.

Norrbotens förhistoria har genom årtusendena påverkats av det *geografiska läget i norr*, inom det cirkumpolära området. Arkeologisk forskning visar på långväga kontakter i framförallt östvästlig riktning.

Landhöjningen har förändrat landskapet och dess förutsättningar alltsedan istiden. Den är en faktor som präglat områdets utveckling och gör det än idag.

Norrbotens län är ett *stort, vidsträckt område* som utgör ca 25 % av landet. Landskapets storskalighet, den glesa bebyggelsen och de stora avstånden har satt sin prägel på livet här.

Norrbotten har präglats av sitt geografiska läge i förhållande till centralmakten alltsedan tidig medeltid. Det har varit en *avlägsen men strategiskt viktig landsända* där både kyrkan och statsmakten har använt sig av särskilda verktyg för sin maktutövning.

Norrbottens kulturmiljöprofil

Norrbottens *kulturmiljöprofil* beskriver det som är karaktäristiskt för Norrbotten med historiska spår och sammanhang som kan avläsas i landskapet och bebyggelsen.

En *mångfald och variation* präglar det kulturarv som avtecknar sig i det varierande landskapet, från skärgårdens öar, längs älvdalarna, genom inlandets skogar och till fjällvärlden. Överallt finns mer eller mindre tydliga spår efter människorna som levt här under årtusendena före oss. De mångskiftande förutsättningarna har gett många olika uttryck för de näringar man levt av. Ortnamnen, bebyggelsen och landskapets nyttjande berättar om samisk, tornedalsfinsk och svensk kultur.

Jakt och fiske har varit de näringar som människorna levt av under större delen av förhistorisk tid. Under perioden järnålder - medeltid blev handeln allt viktigare och renskötseln uppkom. Den agrara bebyggelsen verkar ha två ursprung, dels ett i Tornedalen som kan spåras till 1000/1100-talet, dels ett sydligt vid Luleälvens mynning som dateras till 1200-talet. Fångstnäringarna fortsatte att spela en viktig roll och det har varit vanligt att man försörjt sig genom att *kombinera flera näringar*. I kustlandets rikaste bygder har jordbruket, som haft sin tyngdpunkt i boskapsskötseln, kompletterats med näringsfång, som jakt, fiske och handel. På samma sätt har samerna jagat, fiskat, handlat och drivit jordbruk vid sidan av renskötseln. Vilket näringsfång som dominerat har varierat över tid och mellan olika områden. Än idag har jakten och fisket en stor betydelse för livskvaliteten för många människor som lever här, men också som bas för turism.

Sambandet mellan övergripande faktorer och kulturmiljöprofil

Här beskrivs i en figur sambandet mellan de övergripande faktorerna som påverkat Norrbottens utveckling och länets kulturmiljöprofil.

Några övergripande faktorer som påverkat Norrbottens utveckling genom tiderna

- Geografiska läget i norr
- Strategiskt viktig landsända
- Stort vidsträckt område som utgör ca 25 % av Sverige
- Landhöjningens påverkan på landskapet

Norrbottens kulturmiljöprogram

Mångfald och variation präglar Norrbottens kulturarv

Under följande tio rubriker beskrivs Norrbottens kulturmiljöprofil närmare.

1. Före skriften
2. Samiska kulturmiljöer med variation och mångfald
3. Jordbruk från kust till fjäll
4. Jakt, fiske och sjöfart i kust och skärgård
5. Kyrkliga kulturmiljöer
6. Centralmaktens intressen
7. Tidiga gruvor och bruk
8. 1900-talets storskaliga industrier
9. Skogsbruk
10. Naturvetenskaplig forskning och turism

Rubrikerna 1-10

Under varje rubrik görs en kortare beskrivning och anges exempel på vilka synliga spår som kan vara uttryck för kulturområdet. Det är viktigt att komma ihåg att många kulturmiljöer har en lång kontinuitet och passar in under flera rubriker. Norrbottens förhistoria handlar om en lång tidsrymd jämfört med vår skrivna historia som sträcker sig ungefär 700 år bakåt i tiden. Mer än 22 000 registrerade forn- och kulturlämningar finns i länet, men eftersom stora delar av Norrbotten inte är inventerade vet vi att det finns många fler lämningar som ännu är okända. Många av dessa forn- och kulturlämningar ingår även i kulturmiljöer under exempelvis rubrikerna:

2. Samiska kulturmiljöer med variation och mångfald
4. Jakt, fiske och sjöfart i kust och skärgård
5. Kyrkliga kulturmiljöer
6. Centralmaktens intressen
7. Tidiga gruvor och bruk

1. Före skriften

Exempel på synliga spår: *Fornlämningar som t.ex. boplatser, fångstgropar, gravar*

Miljöer i kulturmiljöprogrammet: *Adamvalta, Saivo, Saivaara, Vuollerim, Fattenborg, Vivungi, Vallen, Merasjärvi, Kyrkbyn, Jönsforsen, Lillberget m.fl.*

I **NORRBOTTEN** finns en mängd välbevarade och rika fornlämningsmiljöer. När den senaste inlandsisen dragit sig tillbaka från Norrbotten dröjde det inte länge förrän människor började jaga och fiska här.

De äldsta, daterade spåren efter människor i Norrbotten är mer än 10 000 år gamla och finns på boplatser både i Arjeplog och Pajala kommuner. Landhöjningen har haft stor betydelse för var man bosatt sig under olika perioder. Vid gamla havsstränder eller nära vattendrag och sjöar finns mängder av boplatser. Den långsamma marktillväxten gör att t.ex. lämningar efter flera tusen år gamla hyddor är väl synliga i dagens landskap.

2. Samiska kulturmiljöer med variation och mångfald

Exempel på synliga spår: *Visten, nybyggen, byar/storvisten, egnahem, renskötelsns arbetsmiljöer, kyrkkåtor, kyrkstäder, barktäkter*

Miljöer i kulturmiljöprogrammet: *Hedvallen, Staloluokta, Kaitum, Luovvaluokta, Jokkmokk, Rensjön, Vaisaluokta m. fl.*

Byggnadsminnen: *Lappstaden i Arvidsjaur, Vaisaluokta gamla kyrkkåta*

I **NORRBOTTEN** finns samiska kulturmiljöer både i fjällen och i skogslandet, ända ner till kusten. Under denna rubrik finns de kulturmiljöer som har ett historiskt belagt samiskt nyttjande, rena fornlämningsmiljöer tillhör föregående rubrik. Världsarvet Laponia, är ett stort område i fjällen med unika natur- och kulturvärden där basen ligger i den levande renskötelsns varsamma nyttjande av landet. De samiska kulturmiljöerna i länet visar stor närings- och kulturmässig bredd med miljöer både i fjällen och i skogslandet. I östra Norrbotten finns de unika koncessionsbyarnas renskötarmiljöer. Det finns den traditionella renskötelsns kulturmiljöer och mellan- och övergångsformer mellan den och jordbruket i de nybyggen som ofta etablerats på gamla visteplatser.

Andra miljöer är de moderna "storvisten" som vuxit fram i anslutning till järnvägen eller egna hemsområden som i Lappstan i Jokkmokk. Rikligt med kulturmärkta träd, t.ex. barktäkter, finns bevarade främst i de fjällnära skogarna.

3. Jordbruk från kust till fjäll

Exempel på synliga spår: *Byar, nybyggen, fäbodan, slåttermarker, kvarnar, båthus, fiskeanläggningar, bebyggelseämningar*

Miljöer i kulturmiljöprogrammet: *Sjulnäs-Grannäs, Gallejaur, Nattavaara, Övre Kuoka, Övermorjärv, Kattuvuoma, Gäddvik, Kitkiöjärvi, Sjulsmark, Hanhinvittikko m.fl.*

Kulturresevat: *Hanhinvittikko, Gallejaur*

Byggnadsminnen: *Hängengården Glommersträsk, Torpet Granberget, Forslundsgården, Englundsgården, Rikti-Dockas nybygge, Laxholmens fiskeplats*

I NORRBOTTEN finns agrara miljöer som representerar en mängd variationer på jordbrukets skiftande villkor och förutsättningar i nordligaste delen av landet. Alltifrån kustlandets stora bondbyar, ofta med rötter i medeltiden, och deras stora ladlandskap till skogslandets torp och slåttermyrar. Eller fjällägenheterna som ofta både kom till och övergavs under 1900-talet. Jakt och fiske har varit ett viktigt komplement till jordbruket i hela länet. Detta har ibland tagit sig uttryck i permanenta fiskeanläggningar eller i älvdalsbyarnas långsträckta form som visar vikten av att alla fick del av älvarnas rikedom. Vattendragen var också viktiga kommunikationsleder långt fram i tiden.

4. Jakt, fiske och sjöfart i kust och skärgård

Exempel på synliga spår: *Fiskelägen, hamnar, fiske/fångstanläggningar, fyrar*

Miljöer i kulturmiljöprogrammet: *Haparanda skärgård, Nässkatan, Kluntarna m.fl.*

Byggnadsminnen: *Malörens fyrplats, Rödkallens fyr och fyrvaktarbostad*

I NORRBOTTENS kustland och skärgård finns många värdefulla miljöer som berättar om fiskets och säljaktens stora betydelse från medeltiden och framåt. Man kan följa bosättningarnas spår från den första tid som landet steg upp över havet och fram till idag, då landhöjningen gjort att man har tvingats flytta sina anläggningar närmare havet flera gånger. Det är rika fornlämningsmiljöer med äldre fiskelägestomter och landets högsta koncentration av labrynter. Här finns gamla fiskelägen med stugor, sjöbodan och hamnar men också spår efter sjöfartens fyrar, ålderdomliga båkar och vrak vid sidan av den tidiga industrialiseringens och jordbrukets miljöer.

5. Kyrkliga kulturmiljöer

Exempel på synliga spår: *Kyrkor, kyrkstäder, begravningsplatser, bebyggelseämningar, minnesstenar*

Miljöer i kulturmiljöprogrammet: *Lappstaden Arvidsjaur, Gammelstads världsarv, Rounala, Jukkasjärvi m.fl.*

Skyddade kyrkor: *Alla kyrkor byggda före 1940 samt Bergnäs kyrkan, Hakkas kyrka, Haparanda kyrka, Jokkmokks gamla kyrka, Kaitumkapellet, Allhelgonakyrkan i Malmberget, Mjölkuddens kyrka, Nikkaluokta kapell, Niliivaara kyrka, Norrfjärdens kyrka, Porsökyrkan, Soutojärvi kyrka, Staloluokta kyrkkåta, Vuollerims kyrka, Örnäsets kyrka och Överkalix kyrka*

Byggnadsminnen: *Lappstaden i Arvidsjaur, Vaisaluokta gamla kyrkkåta*

I **NORRBOTTEN** är de tre stenkyrkorna från medeltiden något av ett undantag. Länets kyrkobyggnadshistoria präglas av träkyrkorna alltifrån 1600-talets stadskyrka i Piteå till Porsöns stadsdelskyrka från tidigt 1970-tal. Kyrkan har funnits överallt där människor samlats.

1600-talets kapellplatser, långt in i fjällvärlden och förra sekelskiftets kyrkor och kapell i inlandet är uttryck för olika vågor av inre mission. Skärgårdens enkla fiskarkapell från sent 1700-tal hänger samman med de lättnader som då infördes i kyrkoplikten.

Fjällens kyrkkåtor är ett unikt, sentida uttryck för kyrkans vilja att finnas bland människorna. Från slutet på 1800-talet finns flera magnifika träkyrkor i nydanande arkitektur och 1900-talets kyrkor är många och i skiftande stilar.

Kyrkstadsmiljöerna som är ett unikt uttryck för norra Norrland representeras på UNESCO:s världsarvslista genom Gammelstads kyrkstad som är landets största. På flera ställen i länet finns ålderdomliga begravningsplatser i symbolmättade lägen utsmyckade med enkla träkors. Vittangi, Muonionalusta och Karesuando gamla kyrkogårdar tillhör de främsta exemplen. Rallarkyrkogården i Tornehamn är en unik företeelse knuten till det strapatsrika järnvägsbygget.

6. Centralmakten

Exempel på synliga spår: *Marknadsplatser, kronomärken på stenar för fiske i älvarna, rikets gräns, gränsrösen, lappmarksgräns, odlingsgräns, städer, stadsplaner, militära boställen, regementen, befästningar, förläggningar, värn, minnesmärken från krigen.*

Miljöer i kulturmiljöprogrammet: *Jokkmokk, Treriksröset, Isovaara, Haparanda, Tornedalen, Piteå stad m.fl.*

Byggnadsminnen: *Residenset i Luleå, Haparanda stationshus, fängelset "Vita Duvan", Rådhuset i Piteå, Bodens fästning och garnison, Bomyrberget i Vuollerim*

I **NORRBOTTEN** är olika gränsmarkeringar, bebyggelsemönster, marknadsplatser och de äldsta städernas stadsplaner tydliga spår av centralmaktens intressen. Först på 1300-talet reglerades suveränitetsförhållandena mellan Ryssland och Sverige i Norra Skandinavien för första gången. Vid 1500-talets slut kan man säga att Norrbotten ingår i det territorium som definieras som Sverige. Handeln fick bedrivas på strategiskt valda marknadsplatser under kungligt beskydd, som t.ex. i Jokkmokk.

I början av 1600-talet ville statsmakten ha kontroll över handel och sjöfart. All handel skulle äga rum i städer. De äldsta stadsrättigheterna tilldelades Gammelstad och Öjebyn men landhöjningen gjorde att städerna flyttades. Luleå och Piteå är de äldsta planerade rutnätsstäderna i länet.

Kronan försökte uppmuntra etableringen av skattehemman i inlandet med början på 1600-talet. I inlandet utgjorde liksom tidigare fångst, jakt och fiske basen för ekonomin. Efterhand som kolonisationen på 1700-talet bredde ut sig i norr trängdes samerna undan. Bofasta kustbönder gjorde dessutom anspråk på jaktmarker och fiskevatten inåt landet. Då kronan dels ville skydda samernas tillgång till jakt och fiske, dels ville reservera inlandet för kolonisation drogs lappmarksgränsen upp under 1750-talet, för att skilja kustbygden från lappmarkerna. Odlingsgränsen blev uppdragen i slutet av 1800-talet och väster om den fick inga nybyggen anläggas. I och med beskattningen av samerna blev Lapps-kattelandet ett begrepp för det geografiska område som innehavaren nyttjade.

Norrbotten är det enda län som har riksgränser mot två länder. Sveriges nuvarande gräns mot Norge fastställdes 1751 och gränsen mot Finland är från 1809. Gränsen mitt i Torne älv gjorde att byar som tidigare hört ihop delades upp mellan två länder. Riksgränsen har gett upphov till ett rikt militärhistoriskt arv med spår alltsedan indelningsverkets era, men framförallt från 1900-talets försvar med kalla kriget som viktig faktor.

Tydliga uttryck för Norrbottens militärt strategiska läge under kalla kriget finns i regementena i Boden och Kiruna, Bodens fästning samt fort och befästningar utmed de olika "försvarslinjerna". Under de båda världskrigen spelade orter som Morjärv, Karungi och Haparanda en viktig roll.

7. Tidiga gruvor och bruk

Exempel på synliga spår: *Gruvlämningar, masugnar, bebyggelseämningar, nybyggen*

Miljöer i kulturmiljöprogrammet: *Nasafjäll, Luleå silververk, Kalix kopparverk, Masugnsbyn, Kengis, Melderstein, Töre, Rosfors m.fl.*

I NORRBOTTEN finns välbevarade miljöer efter småskalig gruvbrytning och bruk med anor från 1600-talet. Dessa gruvmiljöer ligger ofta på svårtillgängliga och klimatmässigt utsatta platser som t.ex. gruvmiljön vid Nasafjäll och hyttan vid Silbojokk. Många bruksmiljöer som anlades i länet under 1700 och 1800-talet har lämnat synliga spår i landskapet. Till dessa bruk anlades nybyggen.

8. 1900-talets storskaliga industrier

Exempel på synliga spår: *Gruvmiljöer, kraftverkssamhällen, järnvägsmiljöer, städer, tätorter, hamnar*

Miljöer i kulturmiljöprogrammet: *Porjus, Harsprånget, Kiruna, Malmberget/Koskullskulle, Boden, Örnäset m.fl.*

Byggnadsminnen: *Porjus kraftstation, Hjalmar Lundbohmsgården, Kiruna stadshus, Jerusalem i Kiruna, Kiruna C m fl. stationsmiljöer längs Ofotenbanan, Järnvägsbro över Piteälven vid Sikfors och Sikfors kraftstation*

I NORRBOTTEN är industriarvet i stora delar statliga industrimiljöer i huvudsak baserade på råvaruutvinning med gruvor, järnverk, kraftstationer, ledningsgator och järnvägsmiljöer. Stora delar av industriarvet är antingen bortrivet eller fortfarande i drift. Många gånger har anläggningar och samhällen som byggts upp avvecklats direkt när råvaruresursen tagit slut. Andra samhällen har varit tillfälliga och funnits endast under de år uppbyggnaden av t.ex. vattenkraftverk har pågått. Människorna har flyttat med verksamheterna.

Andra samhällen som Kiruna, Porjus och Laisvall står ännu kvar starkt präglade av den tunga industrin. Malmberget är exempel på ett samhälle som töjts och tänjts för att anpassa sig till industrins behov av mark. I Luleå har hela stadsdelar byggts upp som en följd av industrietableringarna.

De stora rikedomar som utvanns i gruvorna och järnvägen som förband två hav gjorde att Norrbotten blev viktigt och värdefullt att försvara och bl.a. därför byggdes Bodens fästning (se kategori 6 Centralmakten).

Malmfälten, malmбанan, malmhamnen, Porjus kraftstation och Bodens fästning bildar

tillsammans Norrbottens teknologiska megasystem - ett av Sveriges tolv viktigaste industriminnen som speglar framväxten av 1900-talets industrisamhälle.

9. Skogsbruk

Exempel på synliga spår: *Sågverkslämningar, flottningslämningar, hamnar, kronotorp, tjärdalar, kolbottnar*

Miljöer i kulturmiljöprogrammet: *Argåive, Jockfall, Kugerbäcken, Vassholmen, Storforsen, Seskarö, Tallberg m.fl.*

Byggnadsminnen: *Tjärdalsplats i Argåive och Källbacka i Älvsbyn*

I **NORRBOTTEN** har inlandet och kustlandet präglats av den tidiga skogsindustrin från det sena 1800-talet till 1960-talet och det har satt mängder av spår i landskapet.

Kronotorpen och kolonaten som bröts upp i skogslandet försåg industrin med arbetskraft, bolagens tjänsteboställen blev estetiska förebilder för de lite större byarnas bebyggelse, i kustlandet restes träpatronernas "herrgårdar", runtom i skogarna byggdes skogskojor, tjärdalar och kolmilor och alla tillgängliga vattensystem anpassades för att kunna transportera virke och tjärtunnor. De äldre sågverkssamhällena är så gott som uttraderade i länet, med undantag för Seskarö. Massaindustrin sätter ännu sin prägel på ett småsamhälle som Karlsborg. En viktig del av skogens kulturarv är de kommunikationsleder som var en förutsättning för verksamheten, som spångade stigar och cykelvägar, vägsträckningar och vattenleder.

10. Naturvetenskaplig forskning och turism

Exempel på synliga spår: *Vetenskapliga mätpunkter, forskningsstationer, fjällstationer, turiststugor, leder*

Miljöer i kulturmiljöprogrammet: *Struves meridianbåge, forskarhyddor i Sarek, Peltovaara, Abisko naturvetenskapliga station m.fl.*

NORRBOTTEN har under århundraden varit ett intressant besöksmål för olika forskare och turister. Före järnvägen var det främst vetenskapsmän och forskare som besökte länet. Linnés lappländska resa och franska gradmätningsexpeditionen under 1700-talet är de mest kända. I början av 1800-talet började astronomen Wilhelm von Struve att använda sig av triangelmätning för att bestämma formen och storleken på jorden. Den s. k. Struves meridianbåge går genom tio länder. Fyra av mätpunkterna som finns med på UNESCO:s världsarvslista ligger i Norrbotten.

Axel Hambergs forskning om Sarekfjällen började i slutet på 1800-talet och var början till en omfattande naturvetenskaplig forskning om fjällvärlden. Fortfarande finns fyra av hans forskningshyddor kvar i Sarek. Abisko naturvetenskapliga station har studerat klimatet i över 100 år och besöks av ett stort antal forskare från hela världen. Tarfala forskningsstation är en av de stationer som nyttjas dem.

Turistmål vid sekelskiftet 1900 var Dundret, Harsprånget, Porjusfallen och Stora Sjöfallet som blivit tillgängliga i och med att järnvägen nått Gällivare på 1880-talet. När Ofotenbanan var klar blev Kirunafjällen snabbt ett populärt turistmål och 1906 uppfördes den första turiststationen i Abisko. Den äldsta delen av Kungsleden rösdades på 1920-talet. En rad fjällstationer, turiststugor och leder från den tidiga turismen används fortfarande.

Den regionala visionen för kulturmiljövården i Norrbotten

En mångfald välbevarade kulturmiljöer berikar vår livsmiljö och är en tillgång för hållbar utveckling i Norrbotten.

Regionala mål för kulturmiljövården i Norrbotten

Kulturmiljövården i Norrbotten ska verka för att de nationella målen för verksamheten inom kulturmiljöområdet följs. Samtidigt medverkar vi till en hållbar Framtid i Norrbotten enligt inriktningen i det regionala utvecklingsprogrammet. Vi arbetar även för att de regionala miljömålen ska nås.

Sju övergripande regionala mål

Med utgångspunkt från de nationella målen har vi för vart och ett av dessa satt ett eller flera övergripande regionala mål för kulturmiljövårdens arbete i Norrbotten under perioden 2010-2020. De totalt sju övergripande målen redovisas här under varje nationellt mål.

För att vi ska kunna verka för att nå de övergripande regionala målen har vi fastställt 21 inriktningsmål för kulturmiljöarbetet i länet. Dessa inriktningsmål ska kunna brytas ned till årliga verksamhetsmål av länets olika kulturmiljöaktörer. Inriktningsmålen redovisas som att-satser efter de övergripande målen.

Nationellt mål 1 – Ett försvarat och bevarat kulturarv

I NORRBOTTEN INNEBÄR DET NATIONELLA MÅLET ATT

- 1. Vi bevarar och vårdar en mångfald kulturmiljöer**
vi bevarar och vårdar en mångfald kulturmiljöer som speglar länets mångkulturella historia och förhistoria.
Mångfalden visar på olika människors kulturarv och berikar vår vardagsmiljö.
- 2. Vi ser kulturmiljöerna som en tillgång**
vi ser kulturmiljöerna som en tillgång för utveckling där länets historia och kulturarv är bra redskap för att förstå dagens verklighet.
- 3. Vi arbetar för att öka kunskapen**
vi arbetar för att öka kunskapen om länets kulturarv och kulturmiljö

OCH VI SKA VERKA FÖR DETTA GENOM

- *att arbeta förebyggande och samverka* både inom kulturmiljövården och med andra samhällssektorer. Vi ska systematiskt följa och analysera samhällsutvecklingen och dess inverkan på kulturarvet.
- *att skydda och vårda* de miljöer som utpekats i kulturmiljöprogrammet genom att offensivt använda olika styrmedel i samverkan med andra intressenter.
- *att sprida kunskaper* om kulturarvets värden och betydelse.
- *att göra kulturmiljöer tillgängliga* och förståeliga för alla.
- *att förmedla och försvara* en varsam användning av kulturmiljön. Detta genom att sprida goda exempel och stödja positiva initiativ.
- *att tillgängliggöra information och underlagsmaterial* för bl.a. planering.
- *att bedriva kunskapsuppbyggnad och forskning* om kulturarvet och kulturmiljön i länet.

Ett effektivt försvar av kulturvården liksom bevarande och varsam förnyelse kan inte åstadkommas utan djup kunskap om kulturarvet och dess villkor.

Nationellt mål 2 – Ett hållbart samhälle med goda och stimulerande miljöer och med kulturmiljöarbetet som en drivande kraft i omställningen

I NORRBOTTEN INNEBÄR DET NATIONELLA MÅLET ATT

1. Vi medverkar till en hållbar utveckling

vi medverkar till en hållbar utveckling i länet där kulturmiljön är en resurs för att uppnå miljömässig, social och ekonomisk hållbarhet. Kulturmiljövården är ytterst resurshushållning och dess uppdrag är att ta till vara, hävda och återanvända befintliga värden i miljön.

OCH VI SKA VERKA FÖR DETTA GENOM

- *att arbeta med ett helhetsperspektiv på landskapet i samverkan med andra samhällssektorer. Landskapet är samhällets gemensamma resurs och samtidigt ett levande arkiv, ovärderligt för att vi ska kunna förstå och förklara vår historia.*
- *att aktivt delta i det regionala miljömålsarbetet och tydliggöra kulturmiljöernas betydelse i miljön.*
- *att aktivt delta i det regionala utvecklingsarbetet och tydliggöra kulturmiljöernas betydelse som en resurs.*
- *att skapa viktiga mötesplatser och bjuda in till dialog kring frågor om kulturmiljöns roll i en hållbar utveckling.*
- *att öka medvetenheten om de estetiska och historiska värden som finns i kulturhistoriskt värdefulla byggnader och bebyggelsemiljöer.*

Nationellt mål 3 – Allas förståelse, delaktighet och ansvarstagande för den egna kulturmiljön

I NORRBOTTEN INNEBÄR DET NATIONELLA MÅLET ATT

1. Vi stärker det breda intresset för kulturarvet

vi stärker det breda intresset för kulturarvet och kulturmiljön så att människor ska se dessa som angelägna och viktiga att ta till vara.

Vi underlättar människors delaktighet och ansvarstagande

vi underlättar människors delaktighet och ansvarstagande i kulturmiljövården.

Kulturmiljöverksamheterna i länet ska vara öppna och inbjudande.

OCH VI SKA VERKA FÖR DETTA GENOM

- *att skapa mötesplatser för dialog om kulturarvet. Genom samtal visa att kulturarvet kan bevaras och brukas på olika sätt.*
- *att ge perspektiv på hur människor under olika tider ordnat sina liv och samhällen genom publik verksamhet vid t.ex. arkeologiska undersökningar.*
- *att öka medvetenheten om att vi här och nu, genom vårt aktiva och passiva urval, bidrar till att forma morgondagens kulturarv.*
- *att ge barn och ungdom tillgång till länets kulturarv genom bl.a. utbildningsmaterial som bygger på regionala och lokala förutsättningar.*

Nationellt mål 4 – Nationell och internationell solidaritet och respekt inför olika gruppers kulturarv

I NORRBOTTEN INNEBÄR DET NATIONELLA MÅLET ATT

1. Vi arbetar för öppenhet och tolerans

vi arbetar för att det ska finnas en öppenhet och tolerans inför olika kulturella uttryck.

OCH VI SKA VERKA FÖR DETTA GENOM

- *att delta/samarbeta/samverka* i olika nationella och internationella kulturarvsprojekt.
- *att delta i samtal* om det mångkulturella samhället.
- *att göra kulturmiljöer tillgängliga och förståeliga* för alla.
- *att tydliggöra kulturarvets mångsidighet och olikhet över tiden.* Vi ska verka för en ökad medvetenhet och kunskap om detta för att öka respekten för skilda kulturyttringar.
- *att verka för en ökad förståelse och tolerans* för olika kulturella uttryck och medverka till ett ansvarsfullt användande av kulturarvet.

Alla som på något sätt arbetar med kulturmiljöer har ett gemensamt ansvar för att programmets mål ska uppnås under åren 2010-2020. En förutsättning för det är att vi alla nyttjar programmets målskrivningar som ett underlag vid planering av insatser under programperioden.

Utgångspunkter för urval av kulturhistoriskt värdefulla miljöer

Norrbottnens kulturmiljöprogram 2010-2020 skulle peka ut ca 200 kulturmiljöer som borde prioriteras ur ett regionalt perspektiv för insatser avseende bevarande, dokumentation, information och tillgängliggörande.

Aktuell kunskap om Norrbottens historia, förhistoria och länets kulturmiljöer har legat till grund för urvalet av kulturmiljöer. Utgångspunkt för urvalsprocessen var de utpekade, kulturhistoriskt värdefulla miljöerna i kulturmiljöprogrammet från 1997. Tillståndet för dessa kulturmiljöer har bedömts och vägts in.

Urvalet av kulturmiljöer baseras på bedömning av det kulturhistoriska värdet ur ett regionalt och nationellt perspektiv.

De nationella mål för kulturmiljövården som gällde fram till och med december 2009 har legat till grund för urvalet och en koppling till Norrbottens miljömål har gjorts. Helhetssynen på landskapet har präglat urvalsarbetet.

Kriterier för kulturhistoriskt värdefull miljö

De krav som måste uppfyllas för att en kulturmiljö skulle bli utpekad i Norrbottens kulturmiljö var att kulturmiljön bedömdes vara kulturhistoriskt värdefull, välbevarad, tydlig och långsiktig.

Kulturhistoriskt värdefull

Kulturmiljön ska ha ett högt kulturhistoriskt värde. Värdet ligger i att kulturmiljön är särskilt *representativ* för sin kulturhistoriska kategori eller är en unik kulturhistorisk företeelse. Kulturmiljöns kulturhistoriska värde kan ligga i antingen miljöns dokumentvärde eller upplevelsevärde. Till dessa värden kan kopplas vissa förstärkande eller övergripande värden.

Dokumentvärdet beskriver den historia en kulturmiljö kan berätta genom sin existens. Det kan gälla förhistoriskt, byggnadshistoriskt, byggnadsteknikhistoriskt, arkitekturhistoriskt, samhällshistoriskt, socialhistoriskt, personhistoriskt eller teknikhistoriskt/industrihistoriskt värde.

Upplevelsevärden rymmer det som kan karaktärisera en upplevelse av en kulturmiljö. Det kan vara arkitektoniskt värde, estetiskt värde, konstnärligt värde, patina, miljöskapande värde, identitetsvärde, kontinuitetsvärde, traditionsvärde eller symbolvärde.

Till dessa värden kan kopplas vissa *förstärkande* eller övergripande värden som autenticitet/äkthet, kvalitet eller pedagogiskt värde.

Välbevarad

Kulturmiljön ska vara välbevarad. Tillståndet för miljön ska bedömas utifrån de aspekter som redovisades under Motiv till bevarande i kulturmiljöprogrammet 1997. Exempel på aspekter är välbevarade fornlämningar, välbevarad bebyggelse, byastruktur, stadsplan eller karaktärslandskap.

Tydlig

Kulturmiljön ska vara tydlig. Det innebär att man ska kunna se de spår som finns i landskapet i form av t.ex. bebyggelse, husgrunder, fornlämningar, odlingsspår eller skogslandskap. Man ska sedan kunna *förstå* kulturmiljöns historia och sammanhang med hjälp av den

information som finns i programmet. En tydlig kulturmiljö blir pedagogiskt värdefull om den med relativt enkla insatser kan fungera som studieobjekt för skolor eller som besöksmål.

Långsiktig

Kulturmiljön ska bedömas vara långsiktigt bevarad. Här ska överväganden göras avseende hotbilden, nuvarande skydd, lokalt engagemang och förankring.

Aspekter som vägts in för urvalet av kulturmiljöer

Urvalet av kulturmiljöer har baserats på bedömningen av det kulturhistoriska värdet ur både ett regionalt och nationellt perspektiv. Andra aspekter som vägts in har varit kategori, komplexitet, koppling till Norrbottens miljömål och landskapsperspektivet.

Nationellt perspektiv

Nationellt perspektiv illustreras i länets riksintresseområden som pekas ut av Riksantikvarieämbetet. I översynen av kulturmiljöprogrammet ingick att lämna förslag på geografiska områden/miljöer som kan komma ifråga som nya riksintressen för kulturmiljövården. Detta urval har gjorts i relation till befintliga riksintresseområden som samtidigt setts över.

Regionalt perspektiv

Regionalt perspektiv innebär att urvalet gjorts utifrån en regional helhetsbedömning och präglas av länets kulturmiljöprofil.

Kategorier

För att de utpekade kulturmiljöerna tillsammans ska ge en bild av Norrbottens mångfacetterade historia ska olika kategorier av kulturmiljöer ingå i programmet. Fördelning och spridning av de olika kategorierna har bedömts ur ett regionalt perspektiv.

Komplexitet

Vid urvalet av kulturmiljöer har en bedömning gjorts av kulturmiljöns komplexitet och historiska kontinuitet.

Landskapsperspektiv

Där de geografiska sammanhangen har varit tydliga vad gäller landskapets kulturhistoriska dimension har detta vägts in vid urvalet av kulturmiljöer.

Hur är det tänkt att kulturmiljöprogrammet ska fungera?

Norrbottnens kulturmiljöprogram är ett gemensamt program för kulturmiljövården i länet och ska användas vid prioritering av olika insatser för att bevara, dokumentera och tillgängliggöra länets värdefulla kulturmiljöer under åren 2010-2020. För att göra detta möjligt pekar programmet ut ca 220 värdefulla kulturmiljöer som är valda ur ett regionalt och nationellt perspektiv. En utgångspunkt för urvalet är att kulturmiljöerna är synliga och tydliga så att de kan upplevas i sitt sammanhang, bl.a. med hjälp av beskrivningen i programmet. Kulturmiljöerna ska, så långt möjligt, tillsammans spegla Norrbottens synliga historia.

Norrbottnens kulturmiljöprogram 2010-2020 ska kunna användas både regionalt och lokalt. Det ska bl.a. kunna fungera som planeringsunderlag och vara till stöd och inspiration för olika insatser för regional utveckling.

Målsättningen är att det nya kulturmiljöprogrammet ska:

- ha en positiv inverkan på kulturmiljön i Norrbotten då det syftar till att urskilja särskilt värdefulla kulturmiljöer som fortsättningsvis bör uppmärksammas,
- vara ett viktigt underlag för att nå Norrbottens miljömål,
- vara ett viktigt underlag för utvecklingsinsatser baserade på kulturarvet och
- skapa diskussion och ökat engagemang kring Norrbottens kulturmiljöer.

Utgångspunkten för översynen av kulturmiljöprogrammet har varit befintlig kunskap om Norrbottens historia, förhistoria och länets kulturmiljöer. Inga nya inventeringar eller kunskapssammanställningar har varit möjliga att genomföra inom projektiden. En mycket stor försiktighet har tillämpas innan någon av de kulturhistoriskt värdefulla kulturmiljöerna har strukits.

Urvalet av kulturmiljöer som pekats ut i kulturmiljöprogrammet har utgått ifrån de miljöer som finns med i Norrbottens synliga historia. Kriterierna för urvalet finns angivet på sidan 12-13.

Värt att påpeka är att de utpekade kulturmiljöerna är ett regionalt urval, det finns kulturhistoriskt intressanta kulturmiljöer i länet som inte finns med men som ändå är värda att vårda och bevara.

Tillståndet för de kulturmiljöer som pekades ut i kulturmiljöprogrammet 1997 har bedömts enligt fastställda kriterier. En komplettering av utvalda miljöer har gjorts för vissa kategorier av miljöer med utgångspunkt från de senaste tio årens kunskapsuppbyggnad och länets kulturmiljöprofil, se sidan 2-11.

De utpekade kulturmiljöerna i programmet är av olika omfattning. I vissa fall är det stora kulturlandskap som t.ex. älvdalar, i andra fall är det mer begränsade kulturmiljöer. Kulturmiljöerna beskrivs efter en upprättad mall med rubrikerna Kort beskrivning, Motiv till urval, Skydd, Tillgänglighet, Nyttjande, Områdets historia, Kulturmiljön idag och Referenser. För de kulturmiljöer som fortsatt ingår i kulturmiljöprogrammet har beskrivningarna uppdaterats efter dagens tillstånd och värdering. En uppdatering av redovisningen av

befintliga skydd, vårdinsatser och tillgängliggörande har också skett.

De utpekade geografiska områdena i kulturmiljöprogrammet ska även i fortsättningen ses som "signalområden" utan exakta gränser. Kartorna i kulturmiljöprogrammet finns dels i katalogdelen i denna rapport och dels som shape att hämta från länsstyrelsens distributionsweb.

Definitioner

Nedan finns definitioner av de vanligaste begreppen som används inom kulturmiljövården.

Kulturarv

Med kulturarv menas både de synliga spår som finns i miljön och immateriella uttryck som traditioner, idéer och värden som vi medvetet eller omedvetet övertar från tidigare generationer. Vad som betraktas som kulturarv förändras över tiden och är ett uttryck för samhällets skiftande värderingar. Varje tid bildar sig en egen uppfattning om kulturarvets innehåll och betydelse.

Kulturmiljö

Med kulturmiljö menas den av människan påverkade miljön som vittnar om historiska och geografiska sammanhang. Kulturmiljön är en viktig del av kulturarvet då den synliggör vår historia. De synliga spåren kan vara alltifrån bebyggelse och fornlämningar till stora landskapsavsnitt, som byar och odlingslandskap, städer och tätorter, industrilandskap eller skogsområden.

Kulturmiljöprofil

Ett områdes kulturmiljöprofil beskriver det som är karaktäristiskt för området, med de historiska spår och sammanhang som kan avläsas i landskapet och bebyggelsen.

Immateriellt kulturarv

Det immateriella kulturarvet - arvet efter våra förfäders tro och tankar eller namngivning av orter och landskapselement som berg, sjöar och åkrar - är en viktig dimension. Ortnamn, gamla uppteckningar av traditioner och sägner i litteratur och arkiv samt nya berättelser om forna tider av folket i bygderna - alla ger de en fylligare och roligare beskrivning av lokalsamhällets framväxt och utveckling.

Modernt kulturarv

Vårt moderna kulturarv i form av höghus, industrier, fotbollsplaner och torg är också ett kulturarv på samma sätt som fornlämningar, kyrkor och gamla ortnamn. Frågan är vad av det som finns runt omkring oss idag som ska dokumenteras eller bevaras för framtiden. Redan nu avgör vi vad som blir historia. Våra liv styrs och påverkas av de miljöer vi lever, bor och verkar i. Det moderna samhälle som finns runt omkring oss är i hög grad uppbyggt av människor men samhället formar på samma gång de människor som ingår i det. Vårt moderna kulturarv rymmer en mångfald av berättelser om samtiden. Här möts perspektiv från människor av olika etniskt ursprung, kön, ålder, erfarenheter och social bakgrund.

Det är en svår uppgift att ta sig an ett kulturarv som ligger så nära nuet. Den moderna tiden ser vi ännu inte i historiens backspegel. Vad är det egentligen som är typiskt och särskilt intressant? Och vems perspektiv är det som avgör?

Industriellt kulturarv

En av industrisamhällets mest signifikativa delar är de miljöer där den industriella produktionen ägt rum - alltså fabriker och andra produktionsmiljöer. Genom att bevara dessa och låta berättelserna om industrisamhället ta sin utgångspunkt i dem, kan man fånga och tydliggöra många dimensioner av det industriellt organiserade samhället.

Skogens kulturarv

Skogen och skogens resurser har sedan årtusenden varit en förutsättning för människans möjligheter att överleva. Skogen har gett skydd, mat och upplevelser. Här gick korna på skogsbete och här hämtades virke till bostäder. Skogen var också bärplockning, vedhämtning, jakt, fångst och råvara till industrin. Allt detta var förutsättningar för människors liv och för välfärd. Spåren finns kvar i form av gravar, fångstgropar och gamla kvarstående kulturväxer.

De är alla spår av människors aktiviteter under olika tider.

Biologiskt kulturarv

Det biologiska kulturarvet är det levande historiska arvet som människan format från förhistorisk tid till idag. Det kan vara fruktträd och påskliljor kring det gamla torpet eller vegetationssammansättningen på renvallar som uppstått genom betet, förslitning och gödslingseffekter. Eftersom det biologiska kulturarvet är levande, kännetecknas det av ständig förändring och kan inte låsas fast i ett statiskt läge.

Fornlämningar

Fornlämningar är spår efter mänsklig verksamhet. De kan till exempel utgöras av boplatser, gravfält, gruvor, kvarnar och kulturlager i medeltida städer. I kulturminneslagen anges vad som är en fast fornlämning och därmed omfattas av lagskyddet. Fasta fornlämningar ska vara lämningar efter människors verksamhet under forna tider, de ska ha tillkommit genom äldre tiders bruk och vara varaktigt övergivna. Så räknas till exempel ett ålderdomligt järnbruk som ännu är i drift inte som fast fornlämning i lagens mening, medan en hyttruin från samma tid gör det. Det anges alltså inte i lagen hur gammal en lämning måste vara för att definieras som en fornlämning. Ett skeppsvrak blir dock fornlämning först 100 år efter förlisningen.

Landskap

Enligt den europeiska landskapskonventionen är landskap ett område sådant som det uppfattas av människor och vars karaktär är resultatet av påverkan av och samspel mellan naturliga och/eller mänskliga faktorer.

Landskapet är den gemensamma livsmiljön för människor, växter och djur. Det är ett resultat av samspelet mellan människa och miljö över tusentals år. Historien kan läsas i landskapet genom de mer eller mindre synliga spåren av det förflutna som finns överallt omkring oss, såväl i det öppna odlingslandskapet som i skogen eller mitt i storstaden. Även i det vi kallar vildmark finns spåren.

Läsanvisningar till katalogen över utpekade kulturmiljöer

Kulturmiljöerna beskrivs alla efter samma mall och benämns med ett geografiskt namn samt kommunen som kulturmiljön ligger i. Här nedan beskrivs de olika fält som finns för beskrivningarna.

Beskrivning

En sammanfattande beskrivning av kulturmiljön och vilka synliga spår här finns.

Motiv till urval

Huvudmotivet till att kulturmiljön föreslås ingå i kulturmiljöprogrammet.

Skydd

Här anges om kulturmiljön har något skydd enligt kulturminneslagen, miljöbalken och/eller plan- och bygglagen. Här anges även hur kulturmiljön har klassats i bevarandeprogrammet för odlingslandskapets natur- och kulturvärden, broinventeringen, industriprogrammet eller väginventeringen. Är kulturmiljön med på Unesco:s världsarvslista tas detta med. Texten "Avgränsning för riksintresse bör ses över" betyder att vid en framtida översyn av våra riksintressen är det viktigt att se över var miljöns gränser ska gå.

Tillgänglighet

Här anges en grov uppskattning om kulturmiljön är lätt- eller svårtillgänglig. Om kulturmiljön är skyltad och tillgängliggjord anges detta.

Nyttjande

Här anges om miljön nyttjas som besöksmål vilket innebär att den utpekade miljön är öppen för allmänheten och eller iordningställd för rekreation eller besöksnäring genom t.ex. skyltning.

Referenser

Här anges litteratur, rapporter och andra källor som nyttjats för framtagande av texterna i programmet.

Fotografier

Där inte någon fotografers namn anges vid fotot är det Länsstyrelsens bild.

Karta

För varje kulturmiljö finns en karta.

Här är teckenförklaringen till kartorna:

Området historia

Här berättar vi om hur miljön växt fram över tid.

Kulturmiljön idag

Här redogör vi kortfattat hur miljön ser ut idag.

- Kulturmiljöprogrammet
- Byggnadsminne
- Kulturresevat
- Riksintresse-kultur
- Fornvårdsmiljö

Utpekade kulturmiljöer i Älvsbyns kommun

Fällforsen.....	20
Jönsforsen	22
Laver	24
Manjärv	27
Storforsen	30
Älvsbyn	33

Fällforsen

Kommun Älvsbyn

Beskrivning Fällforsen var en viktig fiskeplats för laxfisket redan under medeltiden och senare kom älven att nyttjas även för transport av tjärtunnor och timmer. I området finns fiske- stugor från 1700-talet, en gammal tjärväg och i älven en ledarm av sten.

Motiv för urval Fällforsen visar på laxfiskets betydelse i området sedan medeltid och långt fram i tiden. Här finns även lämningar av två andra viktiga inkomstkällor för länet, nämligen flottningen och tjärbränningen. Fiskestugorna är från 1700- talet och det finns få bevarade av denna typ i länet idag. Detta sammantaget ger miljön ett högt kulturhistoriskt värde.

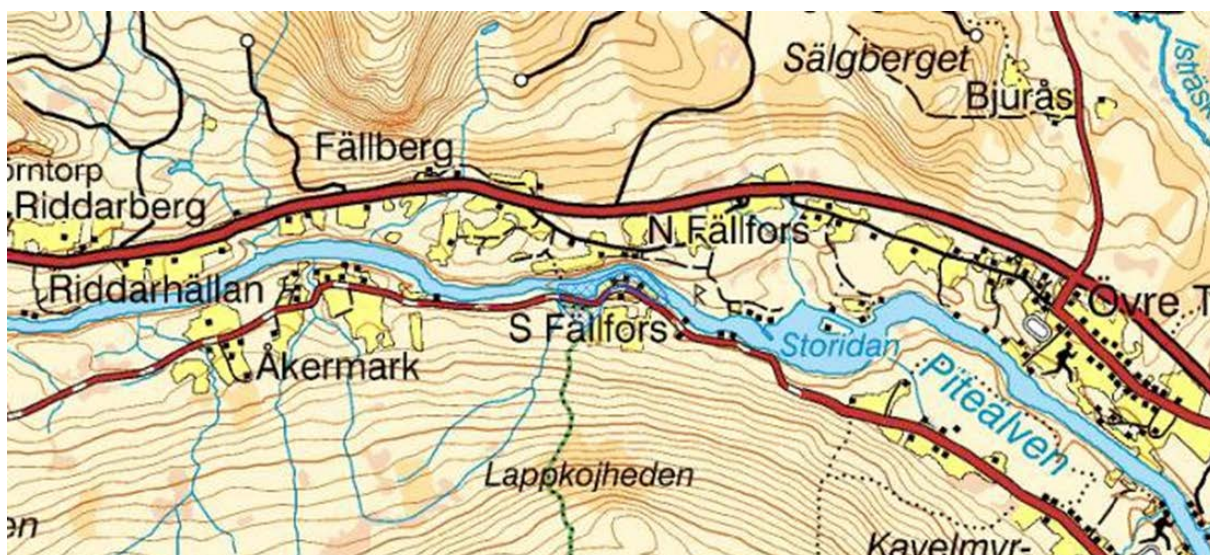
Skydd Fornlämningarna är skyddade enligt kulturminneslagen. Piteälven är ett av länets riksintressen för naturvården (nr 5) och ingår i Natura 2000, vilket ger ett visst skydd enligt miljöbalken. Området är angett som bevarandeområde i fördjupad översiktsplan från 1988.

Tillgänglighet Området ligger lättillgängligt intill en väg och här finns en rastplats.

Nyttjande Området nyttjas som besöksmål.

Referenser Bergman, K. 1985. Pitedalens kulturmiljö. Kortfattad beskrivning och värdering av kulturmiljön i Piteälvens dalgång genom Älvsby och Piteå kommuner. Rapport från Norrbottens museum. Luleå.

Områdets historia

Det goda laxfisket i älven lockade tidigt människor att bege sig på fisketurer upp längs älven. I Fällforsen fann man ett rikt laxfiske som under medeltiden nyttjades. Piteåborgarna fick privilegium på detta fiske redan 1668. Under 1700-talet byggdes tre, små, timrade fiskestugor och en jordkällare vid fiskeplatsen. Fiskestugorna finns ännu kvar samt ruinen av källaren. En laxtrappa finns idag vid sidan av forsens.

Älven nyttjades även för transporter av tjära ner till kusten, för avsalu. Tidvis var denna export mycket stor från länet och tjärbränningen en viktig biinkomst för bönderna. Forsarna i älvarna ställde till problem, då tunnorna måste rullas på land förbi dem. I detta område finns en hålstig, dvs. en stig som skurit djupt ned i marken, som visar var dessa tjärtunnor rullades förbi Fällforsen.

Inte bara tjära fraktades på älven utan även timmer. Innan den stora sågverksperioden under 1800-talets slut var dessa timmertransporter korta och inte så omfattande som de senare kom att bli. Ångsågarna krävde stora mängder timmer och inlandets skogar kom så småningom att börja avverkas och timret flottas ner till kusten. För att underlätta flottningen byggdes flottningsleder och man byggde bl.a. ledarmar som skulle hindra timret från att fastna i vikar och på grynnor. En sådan ledarm i sten ligger idag i älven intill tjärvägen.

Kulturmiljön idag

Idag sköts stugorna av kommunen och en används som raststuga.

Jönsforsen

Kommun Älvsbyn

Beskrivning På norra sidan av Piteälven vid Jönsforsen är ett område med ett 30-tal kokgropar nära stranden intill fors. Här finns även skärvstensförekomster och en boplatsgrop.

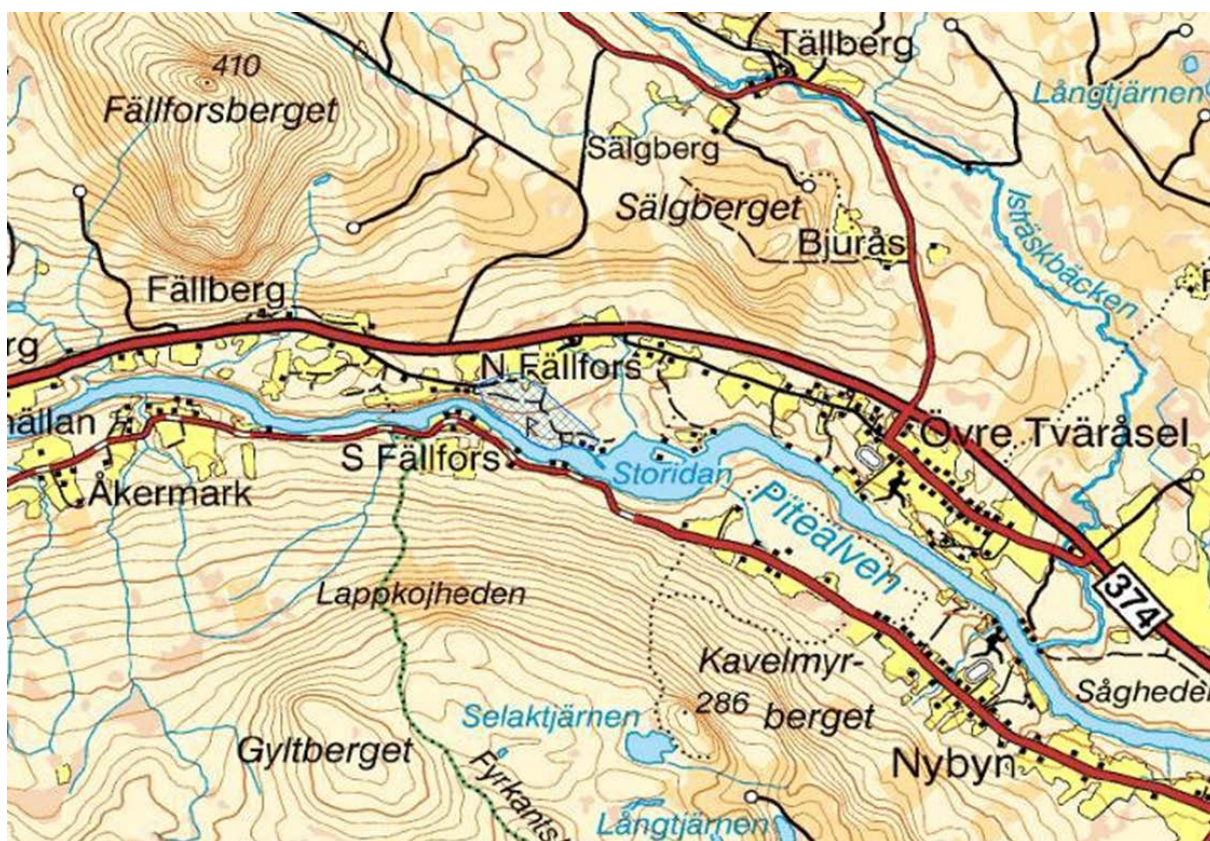
Motiv för urval Området vid Jönsforsen är en kulturmiljö med typiska fornlämningar intill en fors. Kokgroparna har sannolikt kommit till i samband med beredning av fisk. Området är välbevarat och har ett högt kulturhistoriskt värde.

Skydd Fornlämningarna skyddas av kulturminneslagen. Natura 2000 områden ingår i miljön.

Tillgänglighet Området är lättillgängligt.

Nyttjande

Referenser Fornminnesregistret.

Områdets historia

Kokgropar är den fornlämningstyp som har den längsta daterade användningen i Norrbotten. Det finns dateringar från 7000 f.Kr. fram till 1600-talet.

En kokgrop kan vara en rund, oval eller rektangulär grop med kol och skörbränd sten. Hur kokgroparna har använts har säkert varierat under årtusendena. En trolig tolkning är att de använts för matlagning, t.ex. för torkning eller rökning av kött eller fisk. Flertalet av de kokgropar som hittats ligger vid fiskrika vattendrag. Kokgropen syns ofta som en svacka i terrängen med en mindre vall omkring, och vid undersökning visar sig en tät packning av skörbränd sten.

På nordöstra sidan av Jönsforsen finns det ett 30-tal kokgropar. De flesta av kokgroparna är rektangulära, långsmala, från en meter upp till fem meter långa och de är relativt grunda, ca en till tre decimeter djupa. I groparna finns en stenpackning av skörbränd sten och mycket kol.

Kulturmiljön ligger i gles tallskog ovanför forsen.

Kulturmiljön idag

Fornlämningarna är välbevarade och tydliga.

Laver

Kommun Älvsbyn

Beskrivning Gruvsamhället Laver existerade mellan åren 1936 och 1947. Det var på sin tid ett av de modernaste samhällen som fanns i Sverige. Men husen monterades ner och flyttades till andra orter när gruvbrytningen las ner. Idag finns endast gruvhål, gator och husgrunder kvar

Motiv för urval Lämningarna efter gruvsamhället Laver beskriver på ett tydligt sätt hur utsatt ett gruvsamhälle är. Här byggdes mitt i skogen upp ett mönstersamhälle för att tio år senare flyttas. Laver har ett högt kulturhistoriskt värde.

Skydd Fornlämningarna skyddas av kulturminneslagen.

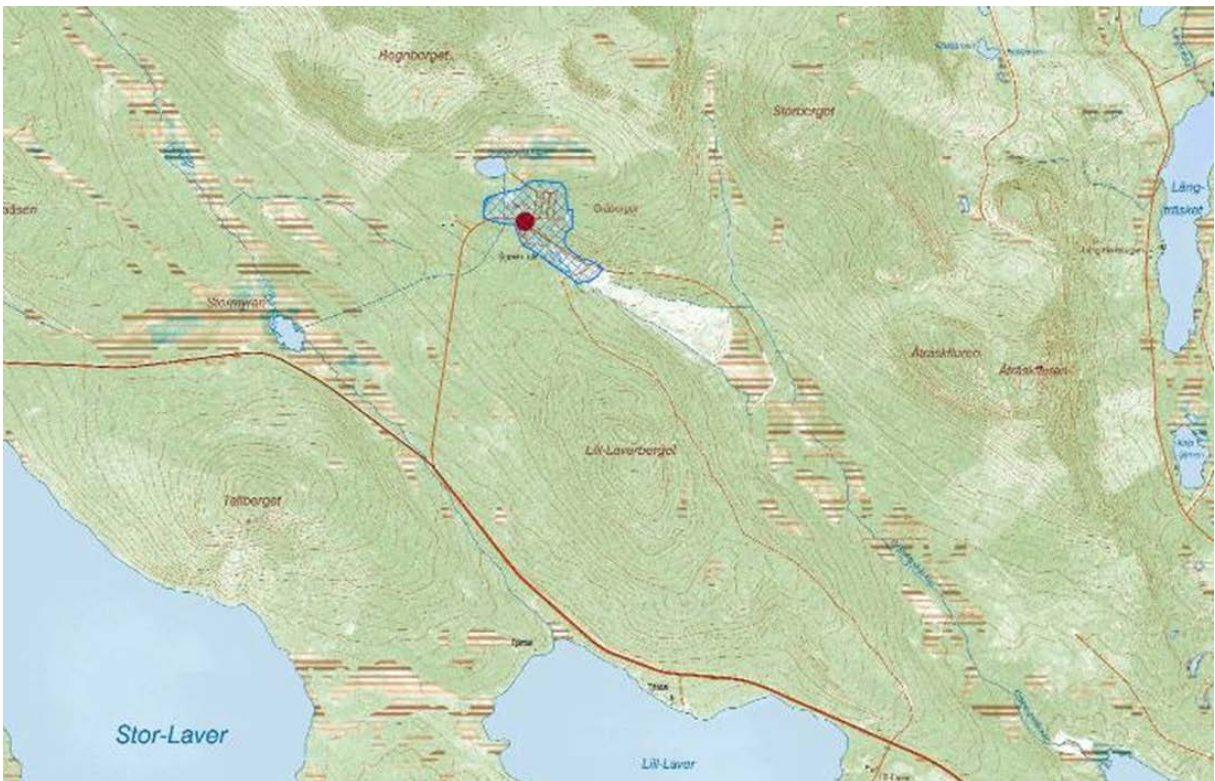
Tillgänglighet Området är lättillgängligt och kulturmiljön är en av länets fornvårdsmiljöer (nr 57). Förutom informationsskyltar finns här gatuskyltar uppsatta.

Nyttjande Kulturmiljön nyttjas som besöksmål.

Referenser Riksantikvarieämbetets fornminnesregister.

Områdets historia

Laver ligger i skogsmark, mellan ett berg och en bäck, på en väst- till sydsluttning.

Orsaken till att Laver samhälle byggdes upp var fyndigheten av kopparmalm som påträffades 1929. Provbrytning utfördes 1933. Den visade att det var koncentrerad koppar i området men att fyndigheten inte var stor. Det dröjde till 1936 innan brytningen påbörjades och det berodde på att Boliden inte kunde förse sitt smältverk med koncentrerad kopparmalm. Samma sommar började samhället byggas upp och i december samma år flyttade de första människorna in. Som mest bodde här 242 personer.

Samhället byggdes upp i en hierarkisk ordning med ingenjörsvillan högst upp och arbetarbostäderna längst ner.

Laver ritades av arkitekten John Åkerlund. Samhället blev ett toppmodernt mönstersamhälle. Husen var utrustade med centralvärme, rinnande vatten, avlopp, WC, elspis, kylskåp och elljus. Dessutom fanns gemensamt solarium, centraltvätt, badinrättning och sjukvårdsrum. Här byggdes också Konsum, Folkets hus, skola, café, postkontor och en herr- och damfrisering.

Lavers historia blev kort. Malmkroppen var mindre än probrytningen visat och även kopparhalten var lägre än man trodde. Man hade beräknat en årsproduktion av 17 300 ton koppar per år men det blev den totala mängden som utvanns under de 10 år som gruvbrytning skedde. Med sjunkande världsmarknadspriser försvann lönsamheten och 1946 lades verksamheten ner. I september 1947 hade samhället demonterats och kvar fanns bara betonggrunder. Husen flyttades bl.a. till Laisvall i Arjeplogs kommun.

Kulturmiljön idag

Området innehåller idag husgrunder, gator och industrigrunder. I området finns informationsskyltar. Förutom dessa finns gatuskyltar uppsatta.

Manjärv

Kommun

Älvsbyn

Beskrivning

Manjärv är en medeltida by, men området var bebott för flera tusen år sedan. Även samerna har haft visten i området. Idag består byn av välbevarade gårdar med timrade norrbottensgårdar, bagarstugor, ladugårdar, uthus och rundlogar. Flera av gårdarna ligger på ursprungliga lägen. Markerna hävdas och lador står på dessa. Fornlämningarna består bl.a. av stensättningar, boplatser, boplatsgropar, kokgropar, fångstgropar och härdar.

Motiv för urval

Inom Manjärv kan bebyggelse, bebyggelseförändringar och förändringar i resursutnyttjandet följas under flera tusen år. Här finns fornlämningsmiljöer från ca 5 000 f.Kr. fram till tiden för den agrara bebyggelsens etablering. Gamla gårdslägen av medeltida ursprung är fortfarande bebyggda. Manjärv som etablerades under senmedeltiden, hör till de äldsta skogsbyarna i Norrbotten. Den nutida bebyggelsen, som främst är från 1700- och 1800-talet, och odlingslandskapet runt gårdarna är välbevarat. Området har ett högt kulturhistoriskt värde.

Skydd

Delar av området är ett av länets riksintressen för kulturmiljövården (nr 69) vilket ger skydd enligt miljöbalken. Fornlämningarna skyddas av kulturminneslagen. I området gäller skogsvårdslagens bestämmelser om hänsyn till kulturmiljöns intressen. För odlingsmarkerna gäller miljöbalkens bestämmelser om hänsyn i jordbruket. Byn är klass I objekt för bevarandeprogrammet för odlingslandskapets natur- och kulturvården, nr 2. Piteälven är riksintresse för naturvården (nr 5) och ingår i Natura 2000.

Tillgänglighet

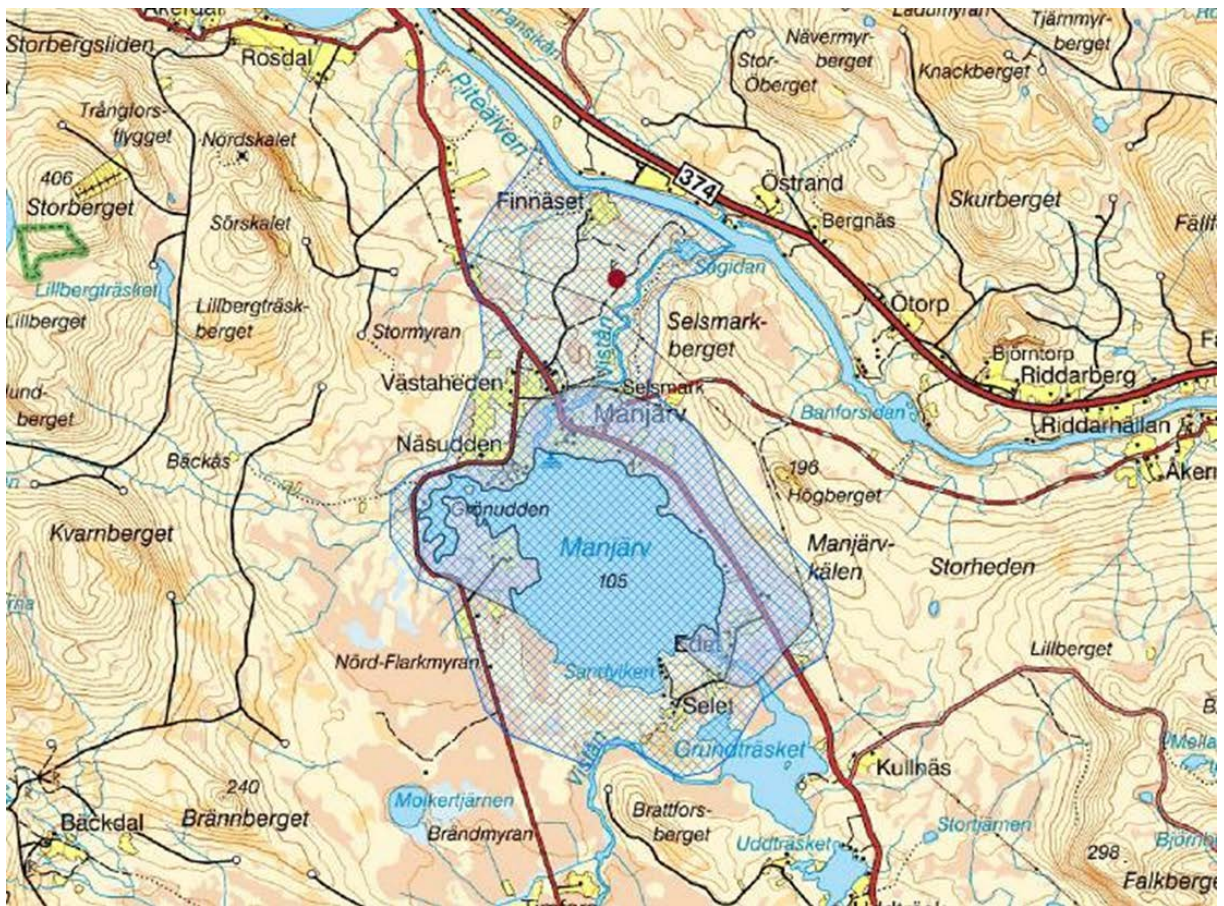
Området är relativt lättillgängligt och här finns en av länets fornvårdsmiljöer (nr 115).

Nyttjande

Privat nyttjande. Fornvårdsområdet är ett välbesökt besöksmål.

Referenser

Steckzén, B. 1969. Studier i Lappska ortnamn. Norrbotten 1969. Luleå, Gula kartans baksidestext på karta 25K:02 Manjärv, Liedgren, L. 1992a. Kort rapport (stencil).

Områdets historia

För ca 7 000 år sedan isolerades sjön Manjårv från havet och när havet dragit sig tillbaka fick Vistån via Manjårv sitt utlopp ut i en havsvik. För ca 4 000 år sedan gick Vistån tre km mot nordnordväst med sitt utlopp i Piteälven. Under denna period gav detta område goda livsbetingelser för de människor som då bodde här. Här fanns bl.a. väldränerade sandmarker, tillgång till sötvatten och ett skyddat läge intill mynningsområdet till en större älv. Längs Vistån finns spår av mänsklig aktivitet från denna tid i form av skärvsten, avslag, brända ben, boplatsvallar, boplatsgropar och två gravar.

De två gravarna är s.k. stensättningar och de tycks ha byggts i anslutning till själva boplatserna. En av gravarna är undersökt och daterad till ca 5 000 f.Kr. Den döda hade rödockra över huvudet och kring kroppen och var troligen inlindad i hudar när den lades ner i graven. Graven var täckt med stenar och rödockrasand. Denna typ av gravläggning har sina motsvarigheter i nordöstra och norra Europa men är sällsynt i Norrland.

Från bronsålder och framåt hade Manjårv inte längre kontakt med havet. Här finns kokgropar och härdar, men också fångstgropar och boplatsgropar där de två sistnämnda kan vara både äldre och yngre. Kokgroparna användes troligen för beredning av mat och fångstgroparna för älg- eller vildrensfångst. De härdar som finns inom området hör ihop med samernas utnyttjande av området.

Den agrara bebyggelsens etablering i Manjårv skedde någon gång under senmedeltiden. Enligt Birger Steckzén har namnet Manjårv sannolikt ett samiskt ursprung. Intill sjön fanns fina sedimentjordar som gav frodiga betesmarker och i sjön ett gott fiske vilket gjorde platsen lämplig för upptagande av nybygge. Man levde av jakt, fiske och boskapsskötsel. År 1543 fanns här tre hemman men fram till 1643 hade ett av dessa försvunnit. De två

gårdarna som finns på kartan från 1643 har samma läge som dagens Västergården och Åmans.

På 1700-talet anlades och röjdes mark för fäbodpar på Näsudden och Orreståndesskatan. Vid denna tid hade även en såg och en kvarn byggts vid Kvarn- respektive Sågforsen.

Vid storskiftet 1801 fanns fyra gårdar i byn och de röjda markerna kring fäbodplatserna hade utökats. Kring myrmarkerna väster om sjön Manjärv hade också röjningar av mark påbörjats. År 1802 anlades ett krononybygge norr om byn, Finnäset. Laga skiftet utfördes 1858-1866 och byns bebyggelse var fortfarande koncentrerad till området öster om Vistån som är dagens byakärna. Ett soldattorp hade då tillkommit öster om Torrfuruskatan. Bebyggelsen på sjöns västra sida och vid Västaheden är alltså nytillskott sedan 1866 och på senare år har även sommarstugebebyggelse tillkommit.

Kulturmiljön idag

Byn är idag en avflyttningsbygd där jordbruket inte längre har den centrala roll som den haft i århundraden. Bebyggelsen består av timrade norrbottensgårdar varav en del är förändrade genom renoveringar. Här finns bagarstugor, ladugårdar, timrade uthusbyggnader och rundlogar. I den svaga sluttningen ner mot sjön ligger de öppna och hävdade slåttermarkerna med lador.

Storforsen

Kommun Älvsbyn

Beskrivning Vid Storforsen har skogsnäringen satt sina tydliga spår. Inom området finns anläggningar för omläggningen av älvfåran. Här finns, kolbottnar, tjärdalar, kojgrunder, skogsarbetarkojor och flottningskojor, timmer- och stenbrytare och grävda kanaler.

Motiv för urval Inom området finns flera välbevarade anläggningar för omläggningen av älvfåran för att göra flottningen möjlig förbi Storforsen. "Döda fallet" är en av länets märkligare lämningar efter flottningen och belyser tydligt flottningens betydelse för inlandet. Fram till 1980-talet flottades timmer i älven. Området är lättillgängligt och flottningslämningarna är välbevarade, tydliga och har ett högt kulturhistoriskt värde.

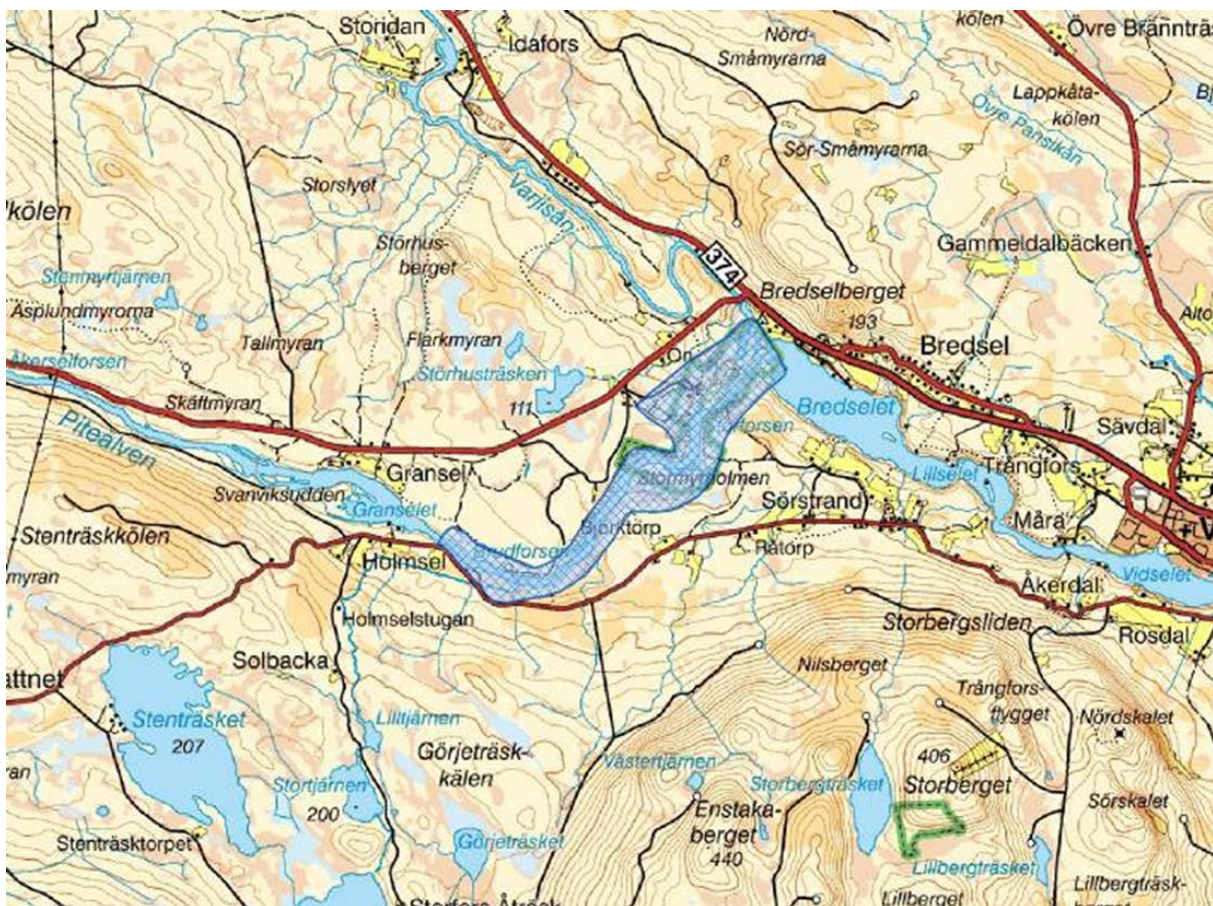
Skydd Området är riksintressen för kulturmiljövården (nr 68). Piteälven älven är riksintresse för naturvården (nr 5) vilket ger skydd enligt miljöbalken, älven ingår i Natura 2000. Fornlämningarna skyddas av kulturminneslagen och i området gäller skogsvårdslagens bestämmelser om hänsyn till kulturmiljövårdens intressen. Piteälven är en av Sveriges fyra oreglerade Nationalälvar och forsens är Nordens största. Området ligger inom ett naturreservat och skyddas därför av miljöbalken. Delar av landområdet ingår i Natura 2000.

Tillgänglighet Området är lättillgängligt med information, vandringsstigar, rastplatser och en restaurang. Strax intill ligger hotell Storforsen med camping. Stora delar av området är tillgängliga för rörelsehindrade.

Nyttjande Området är ett välbesökt besöksmål.

Referenser Lundholm, K. 1972. Skogsmuseet Storforsen. Luleå. Carlgren, M (red). 1925. Skogsbruk och skogsindustrier i norra Sverige. Norrländskt handbibliotek 10. Uppsala, Sundkvist, J. 1967. Från fasta flottar till lösflottning. Helsingfors, Lundin, K. 1992. Om skogen och skogsindustrin i Norrbotten. Norrbottens synliga historia, del 1. Luleå.

Områdets historia

Skogen har nyttjats för både kolning och tjärframställning under lång tid. Under en period var tjärhanteringen till och med en viktig exportvara för länet. I detta område har dessa aktiviteter satt sina spår i form av tjärdalet och s.k. kolbottnar.

Före ångsågarnas tid var efterfrågan på timmer inte så stor och kunde till stora delar fyllas lokalt vilket gjorde att timret inte behövdes flottas så långa sträckor. Med ångsågarna vid kusten blev efterfrågan på timmer större och behovet av snabba flottningsleder ökade, då de kustnära skogarna huggits ned. Man ville få fram inlandets timmer till kustens sågar så snabbt och smidigt som möjligt och därför byggdes flottningsleder ut.

Redan under 1860-talet flottade de enskilda virkesägarna timmer förbi Storforsen. Flottningen förbi Storforsen var från början nästan omöjlig, eftersom timret brötade ihop sig i grynnorna och hindrades av ön ute i forsen. Därför byggdes enkla anläggningar i älven för att underlätta flottningen. Flottningsanläggningarna måste dock byggas nya varje säsong då de inte stod emot vårfloderna.

Först 1874- 1878 skedde den första permanenta utbyggnaden av flottningsleden. Länsstyrelsen förskotterade pengar för att bygga ledarmar och träkistor i älven. Dessa hade till uppgift att tränga ihop älvfåran för att få större vattendjup och lugnare vatten vilket underlättade flottningen. Denna utbyggnad gjorde att älven fick ett nytt lopp och det s.k. "Döda fallet" bildades. Vårfloden raserade denna flottningsled 1898 och en ny måste byggas upp. Denna klarade inte av vårfloden 1920 vilket gjorde att en del av träkistorna ersattes av stenkistor. Den sista förstärkningen skedde 1945 då alla träkistor ersattes av stenkistor. Sedan dessa har endast mindre underhåll varit nödvändigt.

Under 1950- talet började flottningen att läggas ner allt eftersom fler skogsbilvägar anlades och det allmänna vägnätet förbättrades. I Piteälven fortgick flottningen ända fram till 1984 då den sista flottningen i länet skedde.

År 1956 avsattes området vid Storforsen som Domänreservat. Första vägen till området bröts 1964 och då flyttades också en skogsarbetarbyggnad till området. Man byggde eldplatser och Norrbottens museum flyttade hit bl.a. flottarkojor. År 1971 övergick området till att bli ett naturreservat.

Kulturmiljön idag

Från skogshuggar- och flottningsperioden finns hitflyttade skogsarbetar- och flottningskojor och grunder efter sådana som stått på platsen, timmer- och stenbrytare, grävda kanaler och "Döda fallet" kvar.

Intill Storforsen finns ett flottningsmuseum, ett "naturrum" och en camping.

Älvsbyn

Kommun

Älvsbyn

Beskrivning

Älvsbyn är ett samhälle med medeltida anor som bildade egen kapellag 1781. Detta föranledde byggandet av kyrka, prästgård och kyrkstugor under 1800-talets första hälft.

Dessa finns fortfarande kvar i centrala Älvsbyn liksom en del handelsgårdar och andra byggnader från 1800-talets slut/1900-talets början. Älvsbyn har expanderat sedan 1950-talet.

Motiv för urval

Älvsbyn speglar på ett tydligt sätt den moderna tidens genombrott i en gammal kyrkby. Här finns välbevarad bebyggelse från olika tider som kyrka, kyrkstugor, äldre bondgårdar, affärs- och bostadshus från sekelskiftet, jägmästarevillan samt modern bebyggelse. Området är av högt kulturhistoriskt värde.

Skydd

Kyrkan skyddas av kulturminneslagen, delar av området är ett av länets riksintressen för kulturmiljövården (nr 67) vilket ger skydd enligt miljöbalken. Huvudbyggnaden i kvarteret Skogen är byggnadsminne vilket ger skydd enligt kulturminneslagen. Delar av området skyddas av en stadsplaneändring från 1970 där det anges att området endast får nyttjas för kyrkstugebebyggelse och för ändamål som har samband med kyrkstadens karaktär av kulturminne. En upprättad och antagen bevarandeplan för Älvsbyn från 1986-87 finns. Delar av området ingår i Natura 2000.

Tillgänglighet

Området är lättillgängligt.

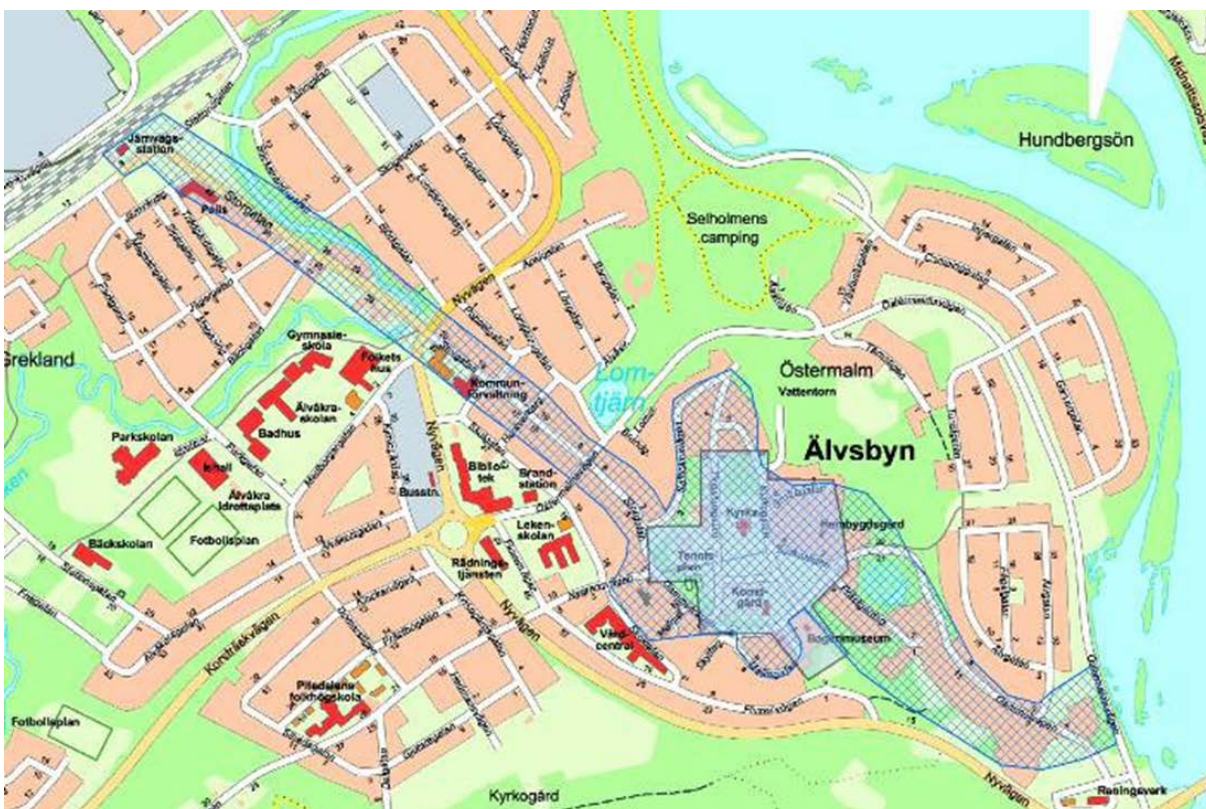
Nyttjande

Referenser

Åman, A/Järnfeldt-Carlsson, M. 1991 (red). 1991. Övre Norrlands kyrkor. Bebyggelsehistorisk tidskrift nr 22. Uppsala, Viklund, L. 1985. Bevarandeplan för Älvsbyns samhälle del I, 1973. Vår bygd Älvsbyn. Piteå. Modernismen i vardagen, Länsstyrelsens rapportserie, nr 6 2008.

Områdets historia

Kyrkbyn

Älvsbyn fick sin fasta bondebefolkning under medeltiden. Platsen valdes för de näringsrika jordarna vid älven som gav goda betes- och slåttermarker och möjlighet till odling, men också för fisket i älven och älvens betydelse som transportled. I en skriftlig källa från 1539 får vi veta att Älvsbyn hade fem skattlagda hemman och när det 1781 beslöts att den nordvästra delen av Piteå socken skulle brytas ut och bilda egen kapellag bodde ett 40-tal bönder och nybyggare i området. Kyrkan som inte stod färdig förrän 1813 byggdes på en höjd som gav den en monumental plats i byn.

I samband med kyrkobygget avsattes mark för kyrkstugor och stallar. Omkring 30 kyrkstugor uppfördes, många i två våningar och bestod av flera kamrar med olika ägare. Stugorna byggdes eftersom de långa avstånden gett upphov till en tradition att övernatta på kyrkplatsen. När nya mindre församlingar bildades behöll man denna sed. Kyrkstugorna finns fortfarande kvar och nyttjas ännu vid de stora kyrkhelgerna.

Expansionen

Laga skiftet 1856- 1866 gjorde att jorden blev mer samlad och ett effektivare jordbruk kunde bedrivas. Under denna period ökade också antalet gårdar från 23 till 26. Samhället utvecklades sakta men säkert. Hantverkare slog sig ned här och de första handelsbodarna byggdes på 1850-talet. Älvsby socken bildades 1874. I och med detta och järnvägens tillkomst 1894 blev Älvsbyn ett handelscentrum för inlandet, nya affärsföretag startade och byn tillväxte snabbt. Från denna period finns välbevarad stadsbebyggelse i trä och flera affärshus.

Även om handeln kom att växa i Älvsbyn har jordbruket i kombination med skogsbruket in på 1900-talet, fortsatt att vara de dominerande näringarna. Ett bra exempel på skogsbrukets bebyggelse är jägmästarvillan i Älvsbyn.

Träindustrin har funnits på orten sedan 1930-talet, men en avgörande händelse var när Älvsbyhus AB i mitten av 1950-talet flyttade hit från Norrfjärden. Företaget är fortfarande kommunens största. Vid slutet av 1950-talet etablerades RFN:s robotskjutfält i Vidsel och en del anställda valde att bo i Älvsbyn. Mellan 1950 och 1970 ökade tätortens befolkning från 2800 till 4400 och uppgick år 2004 till drygt 5000 av de 8 773 kommuninvånarna.

Under 1970-talet pågick förberedelserna för "stålverk 80" i Luleå. Stålverksetableringen förväntades leda till stor efterfrågan på bostäder i Luleregionen, och kommunen såg möjligheten. Stora nyanlagda bostadsområden runt den gamla bykärnan byggdes med Älvsbyhus. Även om stålverksplanerna kom av sig, var det år 2000 mer än 500 Älvsbybor som arbetspendlade till andra kommuner.

Äldre drag i dagens stadsbild

De tydligaste äldre drag som lever kvar i dagens stadsbild är kyrkomiljön med kyrka och kyrkstad. Den gamla landsvägen Gammelvägen-Storgatan utgör dagens huvudgata. Efter järnvägens tillkomst 1894 blev landsvägsstråket från kyrkan mot järnvägsstationen, nuvarande Storgatan, handelscentrum.

Modern bebyggelse

Samhällets gräns mot omgivande landsbygd är tydlig. Nedanför Kyrkberget är samhället påfallande platt och genom dess nordvästra delar slingrar sig Korsträskbäcken. Samhällets kommersiella centrum ligger i stort inom den triangel som bildas av kvarteren kring korsningen Östermalmsvägen/Storgatan, Storgatan/Nygatan och infartsrondellen. Det kommersiella stråket är ortens mest stadsmässiga område. Det är kantat med modern trevåningsbebyggelse från 1950- till 1990-tal med enstaka äldre hus insprängda. Storgatans sträckning norr om Nygatan präglas i hög grad av den ringlande lummiga ravinen kring Korsträskbäcken.

1956 genomfördes en stadsplaneändring som gav Älvsbyn en mycket stadsläk centrubildning. Avsikten var att sanera bebyggelsen längs Storgatan från järnvägsstationen upp till kyrkan och bygga trevåningshus längs hela gatan. Efter 1950-talet har samhället till övervägande del vuxit genom att villaområden byggts kring centrum.

På Lomtjärnsberget och i kvarteren nordöst om centrum finns en småskalig flerfamiljsbebyggelse som i sina äldsta delar dateras till 1950-talet. På slutningen norr om Lomtjärnen finns ett av de tidigaste exemplen på samlade, enhetliga bostadsområden. Det är små flerfamiljshus från tidigt 1950-tal som förtätats genom anpassade tillägg på 1990-talet. Här finns också ett av 1990-talets nybyggda områden med lätt bågformiga tegelhus i tre våningar.

De offentliga anläggningarna för idrott, skola och vård sträcker sig längs ett stråk sydväst om det kommersiella centrumet.

Planering

Den översiktsplan för tätorten som antogs år 1988 visar tydligt att 1956 års saneringsplan i stor utsträckning förverkligats, all äldre bebyggelse längs Storgatan, så när som på ett par hus, har ersatts med nya byggnader och skapat ett slutet gaturum.

1985 fastställdes ny stadsplan för centrum som styrde bort genomfartstrafiken bort från

Storgatan till en centrumnära förbifart.

Kulturmiljön idag

Idag består Älvsbyn av en blandad bebyggelse från de äldsta gårdarna i kvarteren närmast kyrkan till villaområden och helt moderna hyreshus.

Centrum har förskjutits från kyrkomiljön och förra sekelskiftets handelsgårdar till Storgatans södra del som präglas av en blandad bebyggelse från hela 1900-talet. 1956 års saneringsplan har fått stort genomslag och 1950- talets omsorgsfulla arkitektur är ett tydligt karaktärsdrag i miljön.

Länsstyrelsen
Norrbotten